

12. Росовецький С. Примітки. – У кн.: Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9-ти кн. – Т. II. – К.: Либідь, 1993.

*М.М. ВЕГЕШ, В.В. ПАЛЬОК, кандидати
історичних наук, доценти УжДУ*

*С.І. КУЗКА, учень XI класу Ужгородського
політехнічного ліцею-інтернату*

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У складних умовах будівництва незалежної Української держави приходять до нас із забуття імена видатних діячів нашої культури, науки і духовності. Величною постаттю для українського народу був і залишається Михайло Сергійович Грушевський. Для нас, закарпатців, особливої уваги заслуговує той факт, що М.С. Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Необхідно відзначити, що дане питання вже було в центрі уваги українських дослідників (1).

Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі "Історії України-Руси" подати окремим параграфом "Історичну літературу Угорської Русі", вмістити карту "Західна Україна в XI–XIII віках". У цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а й як історіографа Закарпаття. М.С. Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Це в таких працях, як багатотомна "Історія України-Руси", монографіях "Ілюстрована історія України", "Очерк истории украинского народа", "Як жив український народ", "Про старі часи на Україні" та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити на уявну одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії "Угорської України" як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М.С. Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обгрунтоване в працях археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI–VII ст. н. е. Спостереження вченого мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків М.С. Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов'ян, вчений бере до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звітку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М.С. Грушевський вказує, що "виходячи з звітки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осади) і звітки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згірю Карпатів (в теперішній Угорщині)" (2, 210).

Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. М.С. Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо "сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо" (2, 210–211). У монографії "Очерк истории украинского народа" він писав, що "гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження" (3, 19).

Незважаючи на те, що "хорватське питання" так і не було з'ясовано, однак воно, на думку М.С. Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: "Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід..." (4, 53). Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселило Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній "Історії України-Руси" вчений писав: "Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини" (2, 223). В літописі "Повість временних літ" говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М.С. Грушевський припускає, що "може ся "хорватська війна" лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну" (2, 211).

У першому томі багатотомної "Історії України-Руси" історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: "Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східній частині, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадні зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадні йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією" (2, 218–219). Далі М.С. Грушевський вказує, що "за суцільною українською територією, на підгір'ю українські осадні йдуть островами між словацьку, а потім між угорську

колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Солоної, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денаціоналізовані, що про їх українську народність свідчить головню східний обряд (2, 214–215).

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусіла заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами; М.С. Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині – останки української колонізації, а не нові здобутки її: "нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніша, то мусіла бути давніше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією" (2, 215).

Важливе положення, яке досліджує у своїх працях історик, – це про входження Закарпаття до складу Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а з X ст. залежало від Київської Русі. Тільки з середини XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: "Підгірська Карпатська Україна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але в XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати зуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве їх "Руськими горами" – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь" (2, 224).

Відомо, що в 1281–1321 рр. Закарпаття знаходилося під владою галицько-волинського князя Лева. М.С. Грушевський теж не обійшов мовчанням цей історичний факт. В "Ілюстрованій історії України", посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, вчений стверджував, що Лев "пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь

час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан березької столиці називає себе його урядником" (4, 133). Разом з тим вчений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними. Більш детально про володіння князя Льва Даниловича за Карпатами М.С. Грушевський писав у багатотомній "Історії України-Руси": "З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагожені. Потім маємо звістку, що в війську кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому "Русини", разом з Татарами" (5, 98–99).

Знову повертаючись до грамоти березькому зупану Григорію, М.С. Грушевський відзначає: "Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність цього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну, про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Андрія Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце цього замку і на великість того галицького аннекса

грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в той час жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, що Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою" (5, 99–100).

Цікаві думки висловив М.С.Грушевський з приводу назв "русини", "українці". У нього не виникало сумнівів, що "різномірність цих назв не має особливого значення, бо покривас поняття саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові (5, 98–99). Не вина українців, що вони були покинуті на роздоріжжі політичного життя, "як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів" іноземних поневолювачів (7, 55). Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони "руснаки", "карпатороси", "угророси", хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – "земля без імені". Терміни "українець", "український" були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни "Русь", "руський" "ще й досі в повній силі задержалися" (7, 55–56).

У своїх працях історик торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований у XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи поширився і на Закарпатську Україну. Вже на початку XIII ст. в документах зустрічаються назви комітатів: Списький, Шариський, Земплінський (сучасна Словачка Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош трапляється в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського, то до Березького комітатів, і тільки в другій чверті XIV ст. остаточно сформувався Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація "мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітата – "наджупан", був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала"

(6, 489). "Комітатська організація, – вважав М.С. Грушевський, – ...ослаблюється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руським підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослаблюється комітатова організація через ослаблене державного характеру надзупанського уряду" (6, 489).

Багато уваги в другому томі "Історії України-Руси" вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: "Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції надзупанів, центри правительственного життя й разом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Угвар, Земплин, по части Шарниш (6, 491). М.С. Грушевський приходить до висновку, що, очевидно, "підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські столиці, ще глухі й малопрестижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинутися на підгір'ю, ніж в самих горах..." (6, 491).

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території й української людності Закарпаття угорський уряд вважав власне будівництво державних замків: "На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шарниш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою" (6, 491).

М.С. Грушевський розглянув також такі питання, як німецька колонізація Закарпаття, розвиток культури краю, буржуазна революція 1848–1849 рр. в Австро-Угорщині і її вплив на Закарпаття та багато інших. Він одним з перших високо оцінив Адольфа Добрянського й інших відомих просвітителів краю. На сторінках "Історії України-Руси" М.С. Грушевський дав високу оцінку діяльності князя Ф. Корятовича.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М.С. Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до другої половини ХІХ ст. У своїх працях вчений часто вживає назви "Угорська Україна", "Закарпатська Україна", що спростовує твердження сучасних "теоретиків" неорусинізму про те, що така назва стосовно Закарпаття почала вживатися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість історією нашого краю ще раз засвідчує, що М.С. Грушевський еднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вегеш М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського //Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 55–56; Вегеш М., Задорожний В. Хорватське питання //Новини Закарпаття. – 1991. – 25 червня; Вегеш М.М., Пальок В.В. Михайло Грушевський (1866–1934) //Вчені, письменники і політичні діячі про Україну (Збірник наукових праць). – Випуск перший. – Ужгород, 1996. – С. 22–40; Вегеш М. Михайло Грушевський про "хорватське питання" //Календар "Просвіти" на 1996 рік. – Ужгород, 1996. – С. 137–139; Вегеш М. Михайло Грушевський про Закарпаття //Орбіта-логос. – 1996. – 4 липня.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. І. До початку ХІ віка. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 210.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 19.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 53.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. До року 1340. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 98–99.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. XI–XIII вік. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 489.

7. Вегеш М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. – С. 55.

Л.Г. ГОЛОМБ, доктор філо-
логічних наук, професор УжДУ

М. ГРУШЕВСЬКИЙ – КРИТИК ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

Михайло Грушевський як великий учений-історик невіддільний від Грушевського – дослідника духовних скарбів свого народу. Важливу роль у зверненні вченого до літератури (а він був не тільки її дослідником, а й прозаїком, автором цікавих оповідань історичної та соціально-психологічної проблематики) відіграла вихована з наймолодших років національно-патріотична самосвідомість. У споміні "Як я був колись белетристом" (1925) М. Грушевський пише: "Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а загострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя – вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя"¹.

Перші начерки фундаментального дослідження нашого письменства народжувалися в межах праць з історії, а згодом переросли в самостійну багатотомну "Історію української літератури". Довгі роки праця була заборонена й переховувалася у спецхранах. У 1993 р. видавництво "Либідь" у Києві розпочало її перевидання в серії "Літературні пам'ятки України". Перший том "Історії" присвячено дослідженню фольклору, другий та третій – літературі Київської доби, четвертий-п'ятий – оригінальному письменству XIV–XVII століть, шостий, незавершений, рукопис якого нещодавно знайдено й опубліковано завдяки зусиллям О.В. Мишанича, – літературному